วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงเรียบเรียง

(ต่อจากนิตยสารศิลปากร บีที่ ๒๑ เล่ม ๒ กรกฎาคม ๒๕๒๐)

แบบ ข. ชฎามงกุฎ

เราจะแบ่งทรงผมแบบนี้ออกเป็น แบบ ข. ๑ ชฎามงกุฎที่ไม่มีเครื่องประดับ แบบ ข. ๒ ชฎามงกุฎซึ่งมีกะบังหน้าประดับด้วยลวดลายตรงกลางหรือลายดอกไม้ แบบ ข. ๓ ชฎามงกุฎประดับด้วยกะบังหน้า ๓ ส่วน แบบ ข. ๔ *(ซึ่งมีน้อยมาก)* ชฎามงกุฎประดับด้วยกะบังหน้า ๕ ส่วน

แบบ ข. ๑ ชฎามงกุฎก็คือมวยผมเกล้าสูงอยู่เหนือศีรษะ นายโคปีนาถ เรา ได้อ้างถึงตำราภาษาสันสกฤตชื่อ อุตตร–กามิกาคม ไว้ดังต่อไปนี้ *"ชฎา ๕ ยอดหรือผมถักได้ผูกเป็นปมสูง ๓ นิ้ว ภายหลังจากที่ได้เกล้าเป็น ๒ หรือ ๓ ขมวดแล้ว ชายผมที่เหลืออยู่ได้ผูกและสอดไปทางขวาง ทั้งนี้ก็เพื่อจะให้ไปพาดอยู่เหนือบ่าแต่ละข้าง"* นายเราได้กล่าวเพิ่มเติมว่า ในบรรดา

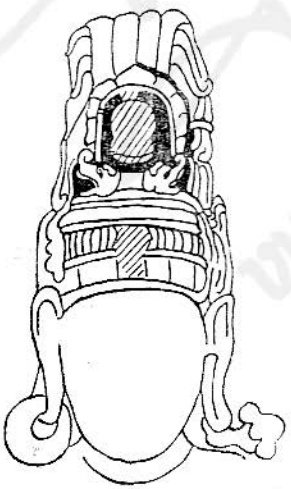

ภาพลายเส้นที่ ๑๗
พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ที่เมืองอมราวดี
ทรงผมแบบ ข. ๒
ศิลปอินเดียสมัยหลังคุปตะ

ภาพลายเส้นที่ ๑๘
พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรปางปาฏิหาริย์ ที่ถ้ำเอารังคาพาทที่ ๗
ทรงผมแบบ ข. ๑
ศิลปอินเดียสมัยหลังคุปตะตอนต้น

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

เทวดา ทรงผมแบบนี้ก็เป็นทรงผมโดยเฉพาะของพระพรหมและพระรุทระ *(หรือพระอิศวร)* โดยนัยนี้ชฎามงกุฎก็เป็นทรงผมของนักบวช และของทุกท่านที่มีลักษณะดังนักบวช เป็นรูปมวยผมที่ยุ่งยากประกอบด้วยผมถักเป็นเส้นตรงขึ้นไป มีขมวดผมที่ห้อยตกลงมาและชายผมที่ปลิวอยู่เหนือบ่า มวยผมนี้อาจสูงหรือเตี้ย มีลักษณะสูงมากที่อมราวดี *(ภาพลายเส้นที่ ๑๗)* ต่ำมากที่สารนาถ *(รูปที่ ๑๓)* ในศิลปสมัยคุปตะและหลังคุปตะ มวยผมมักมีขนาดเท่ากันทั้งส่วนบนและส่วนล่าง *(ภาพลายเส้นที่ ๑๘)* บางครั้งผมถักนั้นก็ดูเหมือนจะห้อยจากข้างหน้าไปข้างหลัง *(ภาพลายเส้นที่ ๑๘–๑๙)* บางครั้งทั้งหมดก็ดูเหมือนเป็นมวยผมถัก *(รูปที่ ๑๐)* บางครั้งผมที่อยู่บนยอดของศีรษะก็คล้ายกับว่าเป็นปมหรือห่วงที่ห้อยจากข้างหลังมาข้างหน้า *(รูปที่ ๑๓)*

ในศิลปสมัยปาละ–เสนะ ชฎามงกุฎมักมีรูปร่างเป็นรูปกรวย และมวยผมนี้ก็มีลักษณะผิดแปลกจากความจริงออกไปทุกทีจนไม่อาจเข้าใจได้ ทั้งผมถักและขมวดผมในที่สุดก็เกล้าจนไม่อาจเข้าใจได้ว่าเป็นเส้นผมจริง ๆ *(รูปที่ ๑๙ และภาพลายเส้นที่ ๒๐)*

ภาพลายเส้นที่ ๑๙
พระโลกนาถที่นาลันทา
ทรงผมแบบ ข. ๑
ศิลปอินเดียสมัยคุปตะ

ภาพลายเส้นที่ ๒๐
พระขสรรปณะเลขที่ ๗๒–๓–๑–๒๕ ที่พิพิธภัณฑ์บริติช
กรุงลอนดอน ทรงผมแบบ ข. ๑
ศิลปอินเดียสมัยปาละ–เสนะ

ชฎามงกุฎที่ไม่มีลวดลายประดับ เป็นทรงผมที่มีบ่อยที่สุดสำหรับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสมัยคุปตะและหลังคุปตะในแคว้นมหาราษฎร์ เช่นที่ถ้ำอชันตาที่ ๔ ถ้ำเอารังคาพาทที่ ๗ *(รูปที่ ๖ และภาพลายเส้นที่ ๑๘)* และ ๙ ถ้ำการ์ลี และส่วนใหญ่ของถ้ำที่เอลโลรา

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

(รูปที่ ๙) ทรงผมแบบนี้คล้ายคลึงกับทรงผมของพระพรหมและพระอิศวรมหาโยคี ที่ถ้ำพาฑที่ ๒ พระพุทธรูปซึ่งอยู่เหนือมวยผมมีลายดอกไม้ ๒ ดอกอยู่สองข้าง ซึ่งมีลักษณะเป็นดอกไม้ยิ่งกว่าเป็นลวดลายเพชรพลอยเครื่องประดับ *(รูปที่ ๑๐)* สำหรับศิลปสมัยคุปตะและหลังคุปตะทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ เช่นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่นาลันทา *(ภาพลายเส้นที่ ๑๙)* และที่เฉาขัณฑี มวยผมก็ไม่มีเครื่องอาภรณ์ประดับนอกไปจากซุ้มหรือแผ่นวงกลมซึ่งมีลายลูกประคำประกอบและมีพระพุทธรูปอยู่ภายใน

ในสมัยปาละ–เสนะ เฉพาะแต่รูปรุ่นหลังของพระสิงหนาทและบางครั้งก็เป็นรูปของพระษฑักษรีโลเกศวรเท่านั้นที่ไม่สวมกะบังหน้า สำหรับรูปพระสิงหนาทลักษณะเช่นนี้ก็สนับสนุนฉายาของพระองค์ที่ว่า *"นิรภูษณะ"* คือไม่ทรงสวมเครื่องประดับเลย อย่างไรก็ดี รูปพระสิงหนาทที่มีวิวัฒนาการมากที่สุด *(ภาพลายเส้นที่ ๒๑)* ก็แสดงถึงทรงผมที่อาจเข้าใจได้เพียงเล็กน้อยเท่านั้น พระองค์ทรงมีชายผ้าเล็ก ๆ ๔ ชาย ปลิวอยู่เหนือพระอังสา *(อสลุลิตบัญจจีระ)* แต่ชายผ้าเหล่านี้แต่เดิมก็ใช้สำหรับต่อหรือผูกผ้าโพกศีรษะหรือกะบังหน้าเท่านั้น สำหรับพระสิงหนาทเมื่อไม่ทรงสวมกะบังหน้า ชายผ้าเล็กๆ เหล่านี้ก็ไม่จำเป็น สิ่งนี้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของสัญญลักษณ์ที่มีต่อชายผ้าเล็ก ๆ เหล่านี้ ว่าเป็นอิสระไม่ขึ้นอยู่แก่การใช้สอยเลย

ภาพลายเส้นที่ ๒๑
พระสิงหนาท ทรงผมแบบ ข. ๑
ศิลปอินเดียสมัยปาละ–เสนะ

แบบ ข. ๒ กะบังหน้าแบบที่เก่าที่สุดน่าจะเป็นกะบังหน้าที่ประกอบด้วยลวดลายเครื่องประดับเพียงลายเดียว อยู่ตรงกลางของแนวที่ประดับด้วยลายลูกประคำหรือทำด้วยเครื่องเพชรพลอยที่คาดหน้าผากอยู่

ที่ถ้ำเอารังคาพาทที่ ๒ ลวดลายตรงกลางประกอบด้วยจักรหรือลายดอกบัวอย่างคร่าวๆ เหนือนั้นมีซุ้มมีขอบประดับด้วยลายลูกประคำมีพระพุทธรูปเล็ก ๆ อยู่ภายใน ลายเช่นนี้คงประดับทรงผมของรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่อมราวดีเช่นเดียวกัน *(ภาพลายเส้นที่ ๑๗)* ทรงผมของรูปพระโพธิสัตว์องค์ที่อมราวดีนี้ชำรุดมาก แต่เราก็ยังคงเห็นแนวที่คาดพระนลาฏอยู่ พร้อมกับวงโค้งประดับด้วยลายลูกประคำซึ่งหน้านั้นคงเคยมีพระพุทธรูปปรากฏอยู่ วงโค้งนี้มี

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

ศีรษะมกร ๒ ศีรษะหันหน้าออกจากกันรองรับอยู่เบื้องล่าง คล้ายกับที่เคยปรากฏมาแล้วในแคว้นคันธาระและที่เมืองมถุรา

ที่ถ้ำกานเหริที่ ๖๖ นายเฟอร์กัสสันและนายเบอร์เกสได้เห็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรปางปาฏิหาริย์ ทรงเกล้าเกศามีกะบังหน้าประดับพร้อมด้วยลวดลายดอกไม้ตรงกลาง สำหรับรูปนี้นางสาวเดอมัลมานได้แต่เพียงกล่าวถึงเท่านั้น เพราะเหตุว่าภาพวาดไม่ชัดพอที่จะทำให้กล่าวอะไรได้มากไปกว่านั้น ภาพถ่ายซึ่งนายกุมารสวามีจัดตีพิมพ์ก็ไม่ชัดเจนพอเช่นเดียวกัน

ดูเหมือนว่ากะบังหน้าที่นิยมใช้กันทั่วไป ทั้งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดีย *(รูปที่ ๑๓ และภาพลายเส้นที่ ๒๒)* รวมทั้งในแคว้นมหาราษฎร์ ประกอบด้วยแนวแคบทำด้วยเพชรพลอย เหนือนั้นมีพระพุทธรูปเล็ก ๆ ปรากฏอยู่ พระพุทธรูปนี้มักอยู่เหนือแผ่นหลัง *(รูปที่ ๑๓)* หรือมิฉะนั้นก็อยู่ภายในซุ้มมีขอบประดับด้วยลายลูกประคำ *(ภาพลายเส้นที่ ๒๒)* บางครั้งพระพุทธรูปก็อยู่ห่างจากแนวเบื้องล่างโดยมีลายก้านขดมาคั่น บางครั้งก็มีลายพวงอุบะห้อยอยู่ตรงกลาง *(ภาพลายเส้นที่ ๒๒)* ลายอุบะนี้อาจกลายมาจากลายหน้าสิงห์ที่มองเห็นเต็มหน้าและกำลังคายแนวลายลูกประคำ ลายตรงกลางนี้ก็อาจประกอบด้วยลายรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีศีรษะมกรหันออกจากกันอยู่ทั้งสองด้านได้เช่นเดียวกัน

ภาพลายเส้นที่ ๒๒
เศียรพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร
ที่สารนาถ ทรงผมแบบ ข. ๒
ศิลปอินเดียสมัยคุปตะ

ในศิลปสมัยหลังคุปตะในแคว้นโอริสสะเราได้พบกะบังหน้าซึ่งมีลายดอกไม้ประดับตรงกลางอย่างสมบูรณ์ที่สุด ลายดอกไม้นี้มักมีรูปร่างสูงมาก หน้าผากของบุคคลที่สวมคาดด้วยแผ่นหรือแนวซึ่งแต่เดิมประดับด้วยลวดลายเรขาคณิต แต่ต่อมาก็จะเปลี่ยนเป็นริบบิ้นชนิดหนึ่ง ประดับด้วยลายลูกประคำคล้ายกับที่ใช้เป็นสายธุรำและพาหุรัด *(กำไลต้นแขน)* บนส่วนบนของลายใบไม้มีพระพุทธรูปเล็ก ๆ ปางสมาธิ แต่พระพุทธรูปนี้ก็ประทับอยู่เหนือลวดลายที่ยุ่งยากคล้ายกับที่ใช้ประดับพาหุรัดเช่นเดียวกัน *(รูปที่ ๑๔)* ลายนี้ประกอบด้วยศีรษะมกรหันออกจากกันอยู่สองข้างของลายรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า *(ภาพลายเส้นที่ ๒๓)* หรือลายรูปสี่เหลี่ยมคางหมู *(รูปที่ ๑๕ และภาพลายเส้นที่ ๒๔)* รูปสี่เหลี่ยมนี้อาจมีลายวงกลมและลายอื่น ๆ ที่ประกอบเป็นรูป *"แปด"* ชั้น ๆลๆ อยู่ข้างบน *(รูปที่ ๑๕ และภาพลายเส้นที่ ๒๔)* แต่บางครั้งก็มีลายหน้าสัตว์ที่มองเห็นเต็มหน้า ไม่มีริมฝีปากล่างตามแบบหน้ากาลหรือหน้าราหูปรากฏอยู่ด้วย *(ภาพลายเส้นที่ ๒๓)* ทรงผมซึ่งมีลายหน้ากาล

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

ภาพลายเส้นที่ ๒๓
พระมหากรุณาจากเขาอุทัยคีรี
ทรงผมแบบ ข. ๒
ศิลปอินเดียสมัยหลังคุปตะ

ภาพลายเส้นที่ ๒๔
เศียรพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร เลขที่ ๑๗.๘๓๙
ที่พิพิธภัณฑ์กีเมต์ กรุงปารีส
ทรงผมแบบ ข. ๓
ศิลปอินเดียสมัยหลังคุปตะ

หน้าเดียวซึ่งเป็นวิวัฒนาการมาจากทรงผมที่มีลายหน้าสิงห์ประกอบ ได้ปรากฏมีอยู่แล้วที่เมืองมถุราซึ่งหน้ากาลนี้ได้คายพวงมาลัย ๒ พวงที่แยกออกจากกัน ที่สาญจีหน้ากาลนี้ก็คายชายผ้า ๔ ชายที่แยกออกมาเป็นคู่ ๒ คู่ และมีพวงอุบะอยู่ตรงกลาง

สำหรับรูปพระมหากรุณาที่เขาอุทัยคีรี *(ภาพลายเส้นที่ ๒๓)* ลายหน้ากาลนี้อยู่ภายในวงกลม และดูเหมือนจะคายพวงอุบะออกมาเพียงพวงเดียว ห้อยตกลงมาตรง ๆ ยังศูนย์กลางของรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าเบื้องล่างซึ่งมีมกรอยู่ทั้งสองด้าน ลายหน้ากาลนี้มีลาย ๒ แบบ สลักซ้ำกัน ซ้อนอยู่ข้างบนอีกคือลายรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าและลายวงกลม พระพุทธรูปองค์เล็กประทับอยู่ภายในซุ้ม ซึ่งมีขอบประดับด้วยลวดลาย เป็นลายดอกไม้ดอกที่สองต่อจากดอกแรก ทรงผมเช่นนี้ก็คล้ายกับทรงผมของรูปพระโลกนาถ ซึ่งมาจากสถานที่แห่งเดียวกัน รวมทั้งทรงผมของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรจากเขานัลทิคีรี ซึ่งปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑ์กีเมต์ด้วย *(รูปที่ ๑๕ และภาพลายเส้นที่ ๒๔)* เว้นแต่ไม่มีลายหน้ากาลปรากฏอยู่

กะบังหน้าเช่นนี้คงเป็นผลของทรงผมที่มีลวดลายรูปสัตว์เป็นเครื่องประดับ ซึ่งเราได้ติดตามวิวัฒนาการมาตั้งแต่ศิลปคันธารราฐ โดยผ่านมาทางศิลปสมัยราชวงศ์กุษาณและราชวงศ์คุปตะที่เมืองมถุรา ศิลปที่สาญจี สารนาถ และ อมราวดี

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

แต่แม้ว่าที่เขารัตนคีรีและในประติมากรรมที่เก่าที่สุดของเขาอุทัยคีรี กะบังหน้าจะประกอบด้วยลายดอกไม้เพียงลายเดียว แต่สำหรับรูปพระมหากรุณาจากเขาอุทัยคีรี ลายดอกไม้นั้นก็มี ๓ ดอก ลักษณะเช่นเดียวกันนี้ก็ปรากฏแก่รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรของพิพิธภัณฑ์กีเมต์ด้วย ลายดอกไม้ด้านข้างก็มีลักษณะเหมือนกับลายดอกไม้ตรงกลางแต่มีขนาดเล็กลง เราไม่อาจกล่าวได้อย่างชัดเจนจากรูปภาพของพระมหากรุณาที่เขาอุทัยคีรี อย่างไรก็ตามกะบังหน้าของรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่พิพิธภัณฑ์กีเมต์โดยเหตุที่มีส่วนประกอบเป็น ๓ ส่วนเช่นนี้ จึงเป็นระยะหัวเลี้ยวหัวต่อที่นำไปยังศิลปสมัยปาละ–เสนะ

แบบ ข. ๓ ส่วนใหญ่ของกะบังหน้า ซึ่งพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในศิลปสมัยปาละ–เสนะทรงสวมประกอบด้วยส่วน ๓ ส่วน หรือลายดอกไม้ ๓ ดอก ที่นาลันทาและที่พุทธคยา กะบังหน้าประกอบด้วยลายดอกไม้ ๓ ดอกซึ่งมีส่วนสูงเท่ากัน ทั้งนี้รวมทั้งประติมากรรมสำริด *(รูปที่๓๓ และ ๓๔)* ดินเผา และศิลา *(รูปที่ ๒๓ และภาพลายเส้นที่ ๒๕)* โดยทั่วไปเราจะ

ภาพลายเส้นที่ ๒๕
พระมหากรุณาที่นาลันทา
ทรงผมแบบ ข. ๓
ศิลปอินเดียสมัยปาละ–เสนะ

ภาพลายเส้นที่ ๒๖
พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๖ กร
ที่พิพิธภัณฑ์อินเดีย กรุงนิวเดลฮี
ทรงผมแบบ ข. ๓
ศิลปอินเดียสมัยปาละ–เสนะ

พบกะบังหน้าซึ่งมีลายดอกไม้ด้านข้าง ๒ ดอก มีลายตรงกลางสูงน้อยลงเพื่อจะได้ไม่บังพระพุทธรูป ลวดลายตรงกลางอาจกลายเป็นลายดอกไม้ดอกที่สาม *(รูปที่ ๒๕ และ ๑๘)* เป็นรูปพลอยงรูปไข่ *(รูปที่ ๒๑ และภาพลายเส้นที่ ๒๖)* เป็นรูปพวงอุบะ *(รูปที่ ๒๐ และภาพลายเส้นที่ ๒๗)*

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

หรือเป็นลายก้านขด *(รูปที่ ๒๗)* บางครั้งในที่สุดลวดลายตรงกลางก็เหลือแต่เพียงซุ้มซึ่งประดิษฐานพระพุทธรูปขนาดเล็กเท่านั้น *(รูปที่ ๑๗)*

ลายดอกไม้ซึ่งแหลมมากหรือน้อยประกอบด้วยลวดลายใบไม้หรือกลีบดอกไม้อย่างคร่าว ๆ อยู่ล้อมรอบลวดลายตรงกลางซึ่งเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส *(รูปที่ ๒๖)* รูปวงกลม รูปไข่ *(ภาพลายเส้นที่ ๒๕)* รูปวงโค้ง ๓ วง *(ภาพลายเส้นที่ ๒๖)* หรืออยู่เหนือลายรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าและลายวงกลม *(รูปที่ ๑๗)*

สำหรับแผ่นหรือแนวซึ่งรองรับลายดอกไม้เหล่านี้ ก็มีลักษณะค่อนข้างใหญ่ประดับด้วยลายลูกประคำ *(รูปที่ ๑๘)* ลายเรขาคณิต *(ภาพลายเส้นที่ ๒๕)* สายสร้อยซึ่งเป็นรูปโค้งครึ่งวงกลม *(ภาพลายเส้นที่ ๒๘)* หรือมิฉะนั้นแผ่นหรือแนวนี้ก็อาจแทนที่โดยทรงผมซึ่งดูคล้ายกับว่าเป็นริ้วผ้าที่ประดับด้วยลายลูกประคำ แผ่นหรือแนวนี้ติดอยู่กับศีรษะด้วยเครื่องผูกซึ่งอยู่

ภาพลายเส้นที่ ๒๗
พระขสรรปณะ
ทรงผมแบบ ข. ๓
ศิลปอินเดียสมัยปาละ–เสนะ

ภาพลายเส้นที่ ๒๘
พระขสรรปณะ
ทรงผมแบบ ข. ๔
ศิลปอินเดียสมัยปาละ–เสนะ

เหนือใบหูไปทางด้านหลังเล็กน้อย ปมที่ผูกซึ่งอาจเข้าใจได้มากหรือน้อยบางครั้งก็ทำเป็นรูปปมครึ่งปม *(รูปที่ ๒๑ และภาพลายเส้นที่ ๒๖)* เป็นริ้วผ้าม้วนเป็นเกลียว *(รูปที่ ๒๐)* เป็นชายผ้าย่นเป็นรูปดอกบัว *(รูปที่ ๓๖)* หรือเป็นลายใบปาล์ม *(รูปที่ ๓๘)* ในศิลปคันธารราฐ ช่างสลักได้สลักปมของผ้าโพกศีรษะเป็นรูปชายผ้าปลิวอยู่เหนือรัศมีของประติมากรรมแล้ว ลักษณะเช่นนี้จะปรากฏอยู่ในศิลปสมัยปาละ – เสนะอีก คือเข้ามาปะปนอยู่กับสัญญลักษณ์ของพระราชา

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

ในชายผ้าเล็ก ๆ ๕ ชาย *(ปัญจจีระ)* และสำหรับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ก็มีลักษณะเช่นนี้เฉพาะในสมัยสุดท้ายเท่านั้น โดยมีการยกเว้นเพียงรูปเดียว *(รูปที่ ๓๙)* เพราะเหตุว่าประติมากรรมชิ้นนี้อยู่ในสมัยแรกของศิลปปาละ–เสนะ ชายผ้าเล็ก ๆ เหล่านี้ประดับทรงผมของพระสิงหาสน์โลเกศวร *(รูปที่ ๑๘ และ ๓๔)* พระขสรรปณะ *(รูปที่ ๑๙ และ ๓๗)* พระวัชรธรรม *(รูปที่ ๓๙)* และพระษฑักษรีโลเกศวร *(รูปที่ ๒๔)* แต่ชายผ้าเหล่านี้ก็มีปรากฏอยู่เพียง ๔ ชายเท่านั้น ทำให้เราจำต้องสรุปเช่นเดียวกับนายฟูเชร์ว่า *"ชายที่ ๕ นั้นคงปลิวอยู่ทางเบื้องหลัง"* ลักษณะกษัตริย์ของชายผ้า ๕ ชายนี้มีอยู่อย่างแน่นอนจนกระทั่งทำให้ช่างลืมนึกถึงเหตุผลตั้งแต่ต้น คงเป็นด้วยเหตุนี้เองที่เราได้เห็นชายผ้าเหล่านี้ *"ปลิวอยู่เหนือบ่า"* ของรูปพระสิงหนาทที่มีวิวัฒนาการไปมากแล้ว *"ซึ่งไม่ได้ทรงกะบังหน้า" (ภาพลายเส้นที่ ๒๑)* นอกจากนี้ในศิลปสมัยปาละ–เสนะ กะบังหน้า ๓ ส่วนนี้ก็ใช้กันอยู่โดยทั่วไป คือเทวดาผู้ชายทุกองค์จะทรง ยกเว้นพระพุทธรูป เพราะพระพุทธรูปทรงเครื่องในสมัยนี้ไม่ได้ทรงกะบังหน้า แต่ทรงมงกุฎ

แบบ ข. ๔ ในปลายศิลปสมัยปาละ–เสนะเกิดมีกะบังหน้า ๕ ส่วนหรือ ๕ ยอดขึ้น *(ภาพลายเส้นที่ ๒๘)* คือ ปัญจศิขะ เป็นรูปร่างซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากทรงผมของพระโพธิสัตว์มัญชุศรี ความจริงคำว่า *"ปัญจจีระ"* ซึ่งมักเกี่ยวข้องกับพระโพธิสัตว์มัญชุศรีและเราได้เห็นมาแล้วว่าเกี่ยวข้องกับพระสิงหนาทด้วย ก็ได้ถูกอธิบายว่าเป็น *"ปัญจจุฑา" (คือ ๕ ยอด)* และมีความคล้ายคลึงกันมากกับนามของคนธรรพ์ปัญจศิขะ นางสาวลาลู (Lalou) ได้ให้ข้อสังเกตว่ากะบังหน้า ๕ ยอดซึ่งแต่เดิมเป็นของพระโพธิสัตว์มัญชุศรีโดยเฉพาะนั้น ต่อมาก็ได้เป็นเครื่องทรงของเทวดาองค์อื่น ๆ ด้วย กะบังหน้า ๕ ยอดนี้แม้ว่าจะมีอยู่น้อยสำหรับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในประเทศอินเดีย แต่ก็กลายเป็นเครื่องทรงประจำของพระองค์ในประเทศเนปาลและทิเบต

นางสาวเดอมัลมานมีความเห็นว่า การที่กะบังหน้า ๕ ยอดเป็นที่แพร่หลายและมีความหมายเกี่ยวกับกษัตริย์ ก็คงเป็นเพราะความเกี่ยวข้องกับสัญญลักษณ์ของเลข ๕ คือทิศทั้ง ๕ *(เหนือ ใต้ ตะวันออก ตะวันตก และทิศเบื้องบน)* เทวดา ๕ องค์ เขาพระสุเมรุ ๕ ยอด ความสำคัญเช่นนี้มีอยู่ในประเทศอินเดียตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๖ มาแล้ว บางครั้งพระโพธิสัตว์มัญชุศรีก็ทรงศิราภรณ์ซึ่งมีรูปพระชินะ *(ธยานิพุทธ)* ๕ องค์ประกอบอยู่ด้วย นอกจากนี้พระองค์ยังทรงมีชายผ้าเล็ก ๆ ๕ ชาย *(ปัญจจีระ)* อีก ตั้งแต่นั้นจึงมีความพยายามที่จะเปลี่ยนชายผ้า ๕ ชายนี้ให้เป็นกะบังหน้า ๕ ยอด และแต่ละยอดก็มีรูปพระชินะปรากฏอยู่ เช่นมงกุฎ ๕ ยอดของพวกลามะเป็นต้น นอกจากนี้เขาพระสุเมรุซึ่งเป็นสัญญลักษณ์ของโลกก็มี ๕ ยอดด้วย พระโพธิสัตว์มัญชุศรีเองก็ถือกันว่าประทับอยู่ในประเทศจีนบนภูเขา ๕ ยอดชื่อวูไถชาน

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

ถ้าพระโพธิสัตว์โลเกศวร คือ โลก พระองค์ก็จะถูกอัญเชิญลงมาด้วยยอดทั้งห้าของกะบังหน้า และพระวัชรธรรมก็สมควรที่จะทรงศิราภรณ์เช่นนี้โดยมีพระพุทธองค์ทั้งห้าประดับอยู่

ปัญหาข้อนี้ยุ่งยากมากและอยู่นอกขอบเขตของทรงผมของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร อย่างไรก็ดีนางสาวเดอมัลมานใคร่กล่าวว่าที่เมืองบามิยานในประเทศอัฟกานิสถานมีรูปบุคคลสวมมงกุฎ ๕ ยอดแล้ว นายอัคแกงได้เปรียบเทียบรูปนี้กับรูปของอันติโอคอสแห่งคอมมาแชนบนภาพสลักที่นิมรูดดาฆ ภาพสลักภาพนี้รวมทั้งภาพสลักขนาดใหญ่ ณ สถานที่แห่งเดียวกัน มักจะสลักรูปบุคคล ๕ คนซ้ำกันหลายครั้งคือ

๑. เซอุส–โอโรมาสเดส
๒. อปอลโล–มิธราส–เฮลิโอส–แฮรเมส
๓. อาร์ตาญ–เฮราเคลส–อาเรส
๔. คอมมาแชน
๕. อันติโอคอส

คือเทวดา ๓ องค์อยู่สองข้างของพระราชาและแคว้นที่ถูกยกย่องขึ้นเป็นเทพเจ้า เป็นที่เห็นได้ชัดว่าราวพุทธศตวรรษที่ ๕ ทั้งในดินแดนแถบภาคตะวันออกกลางและประเทศอินเดียเลข ๕ ได้มีความหมายเป็นสัญญลักษณ์แล้ว แม้ว่าความหมายนี้จะได้เปลี่ยนแปลงต่อไปในภายหลังบ้าง แต่ก็ยังคงรักษาลักษณะความเป็นใหญ่ อำนาจ และการยกย่องเสมือนเทวดาไว้

ค. ทรงผม ๓ ปอย (ตริจีระ)

ต่อไปนี้เราจะได้ศึกษาถึงทรงผมแบบสุดท้ายของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ทรงผมแบบนี้มีอยู่น้อยมาก เพราะเหตุว่าได้ค้นพบแต่เพียงจากรูปพระโลกนาถลอยตัวที่นาลันทา *(รูปที่ ๒๖ และภาพลายเส้นที่ ๒๙)* และจากรูปพระโลกนาถที่กุรกิหรร *(รูปที่ ๒๕ และภาพลายเส้นที่ ๓๐)* เท่านั้น

ทรงผมแบบนี้จะมีลักษณะดังต่อไปนี้ ผมแทนที่จะเกล้าเป็นผมมวยอยู่เหนือศีรษะก็ถูกแบ่งออกเป็น ๓ ปอย ปอยหนึ่งคงจะห้อยลงไปทางด้านหลัง อีก ๒ ปอย ได้นำเข้ามาด้านหลังใบหูและห้อยตกลงมาบนบ่า รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรโดยเฉพาะจากนาลันทาซึ่งทรงผ้าโพกศีรษะด้วย ได้แสดงให้เห็นถึงลักษณะที่วิวัฒน์ไปของทรงผมแบบนี้แล้ว แต่ก็อาจแลเห็นได้อย่างชัดเจนถ้านำไปเปรียบเทียบกับรูปพระสิทไธกวีระลอยตัวจากนาลันทาเช่นเดียวกัน *(รูปที่ ๒๙ และภาพลายเส้นที่ ๓๑)* นอกจากนี้ทรงผม ๓ ปอยนี้ก็ค้นพบที่เมืองปหรรประดับบนภาพสลักหลายภาพที่แสดงถึงกิจกรรมของเทวดาที่ยังทรงเป็นเด็กอยู่คือพระกฤษณะและพระ-

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

ภาพลายเส้นที่ ๒๙
พระโลกนาถลอยตัวที่นาลันทา
ทรงผมแบบ ค.
ศิลปอินเดียสมัยปาละ–เสนะ

ภาพลายเส้นที่ ๓๐
พระโลกนาถจากกุรกิหรร เลขที่ 1Cr. 7
ในพิพิธภัณฑ์อินเดีย กรุงนิวเดลลี
ทรงผมแบบ ค. ศิลปอินเดียสมัยปาละ–เสนะ

พลราม *(ภาพลายเส้นที่ ๓๒)* นางสาวเดอมัลมานใคร่กล่าวอีกว่าในทุกกรณี ทรงผมแบบนี้จะปรากฏอยู่เสมอกับสร้อยคอแบบหนึ่งซึ่งเราจะได้กล่าวถึงต่อไป สร้อยคอแบบนี้เป็นสร้อยคอที่มีขอเข้ามาประกอบ นายดิกชิต (K.N. Dikshit) และนายบาเนอร์จี (R.D. Banerji) ได้กล่าวว่าสร้อยคอแบบนี้เป็นของเด็กชายวัยหนุ่มโดยเฉพาะ

ภาพลายเส้นที่ ๓๑
พระสิทไธกวีระลอยตัวที่นาลันทา
ทรงผมแบบ ค. ศิลปอินเดียสมัยปาละ–เสนะ

ภาพลายเส้นที่ ๓๒
พระกฤษณะกำลังฆ่าเกศิน
ทรงผมแบบ ค. ศิลปอินเดียสมัยปาละ–เสนะ

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

นายดิกซิตกล่าวว่าทรงผมแบบนี้ก็เป็นของเด็กหนุ่มอีกเช่นเดียวกัน เขากล่าวว่าทรงผมแบบนี้มีชื่อว่า *"กากบักษะ" (บีกของกา)* เพราะเหตุว่ามีรูปร่างคล้ายคลึงกัน แต่นายปรซีลุสกี (J. Przyluski) กล่าวว่าอาจหมายถึงสีก็ได้ และด้วยเหตุนั้นจึงไม่น่ามีความประหลาดใจที่ว่าช่างได้สลักให้พระโพธิสัตว์มัญชุศรีทรงมีทรงผมแบบนี้ เพราะเหตุว่าพระองค์ทรงมีลักษณะเป็นเด็กหนุ่มอยู่แล้ว *(พาลทรกรูปีน)* เช่นเดียวกับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรซึ่งต้องทรงมีลักษณะเป็นเด็กหนุ่มอายุ ๑๖ ปี *(ทวิรัษฏวรรษเทศียะ)* แต่ที่ปหรรปุระนางสาวเดอมัลมานกล่าวว่าพระกฤษณะและพระพลรามทรงเกล้าเกศา ๓ ปอยก็ต่อเมื่อทรงกระทำกิจกรรมอันพิเศษเท่านั้น เช่นพระกฤษณะทรงถอนรากต้นไม้อรรชุนะ พระกฤษณะทรงฆ่าเกศิน พระกฤษณะและพระพลรามทรงต่อสู้กับจานุระและมุษฏิกะ เธอเห็นว่าลักษณะเช่นนี้คงไม่ได้เป็นการเป็นไปโดยบังเอิญแต่เป็นสัญญลักษณ์อย่างแท้จริงที่เกี่ยวข้องกับทรงผม เพราะเหตุว่าอำนาจของแซมซั่นก็อยู่ในผมของเขา และนอกจากนี้เซอร์เจมส์ เฟรเซอร์ (Sir James Frazer) ก็ได้กล่าวถึงนิยายของกรีกที่ว่ากำลังของพระเอกนั้นอยู่ในเส้นผมทอง ๓ เส้น พระสิทไธกวีระทรงเป็น *"วีรบุรุษอย่างสมบูรณ์"* ดังนั้นจึงเป็นธรรมดาอยู่เองที่จะต้องทรงเกศา ๓ ปอย สำหรับพระโลกนาถ นางสาวเดอมัลมานคิดว่าทรงเกล้าเกศาเช่นนี้ เพราะเหตุว่าคงมีการปะปนกับรูปพระสิทไธกวีระ ดังมีเหตุผลต่อไปนี้คือ พระโลกนาถจากกุรกิหรรมีบริวารคือหัยครีพซึ่งเป็นบริวารประจำตนหนึ่งของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร แต่ทรงถือบัวขาบ *(อุบล)* อยู่ในหัตถ์ซ้าย ซึ่งเป็นลักษณะของพระโพธิสัตว์มัญชุศรีโดยเฉพาะ *(รูปที่ ๒๔)* การปะปนกันเช่นนี้แสดงให้เห็นว่าด้วยเหตุใดทรงผมของพระโลกนาถจึงมีลักษณะที่ผิดแปลกออกไปมากกว่าทรงผมของพระสิทไธกวีระ

รูปพระโลกนาถที่นาลันทายังแสดงให้เราเห็นถึงลักษณะพิเศษอีกประการหนึ่ง คือ เกศาของพระองค์บางส่วนมีผ้าโพกศีรษะหรือหมวกมาคลุมอยู่ *(ลักษณะนี้ก็เป็นลักษณะเช่นเดียวกันของรูปพระกฤษณะที่ปหรรปุระ)* ช่องที่เปิดอยู่ข้างบนนั้นล้อมรอบด้วยชายผ้าบิดเป็นเกลียว นอกจากนี้ผ้าโพกศีรษะก็มีกะบังหน้า ๓ ส่วนกาดอยู่ ส่วนกลางของกะบังหน้าเป็นลายดอกไม้ และส่วนข้างเป็นรูปคล้ายจันทร์เสี้ยวมีปลายเป็นลูกกลมมีจักรเล็ก ๆ เป็นลวดลายเครื่องประดับ นางสาวเดอมัลมานคิดว่าลายเช่นนี้เป็นลายเดียวที่เธอเคยเห็นในประเทศอินเดีย เป็นลายที่มาจากราชวงศ์สัสสานีดของอิหร่านและแผ่ขยายอยู่ในภาคกลางของทวีปเอเชีย นายอัคแกงได้เคยค้นพบลายแบบนี้บนเงินเหรียญซึ่งค้นพบที่ฆาซนี (Ghazni) ซึ่งมีอายุอยู่ในราวพุทธศตรรษที่ ๑๐–๑๑ และเขาได้กล่าวเช่นเดียวกันถึงกะบังหน้าประดับด้วยลายจันทร์เสี้ยว ๓ ลายที่เมืองบามิยาน เขาได้ติดตามวิวัฒนาการของลายเช่นนี้ไปยังแคว้นแคชเมียร์ที่เมืองมารตานด์ (Martand) ในภาคกลางของทวีปเอเชียที่เมืองกิซิล (Kizil) ที่ประเทศจีนคือแผ่นหินที่ตาเช (Ta-che) และที่ญี่ปุ่นคือศาลาตามามุชิโนซุชิ (Tamamushi no zushi) แต่ที่ศาลาตามามุชิมีแต่เพียงลายจันทร์เสี้ยว

วัตถุประสงค์การเผยแพร่ : เพื่อการศึกษาเท่านั้น
For Educational Purpose Only

๒ ลายทางด้านข้าง ตรงกลางไม่มีเช่นเดียวกับกะบังหน้าของรูปพระโลกนาถที่นาลันทา นางสาว โอบัวเยร์ (Auboyer) ได้ค้นพบลายเช่นนี้อีกที่ถ้ำตวนฮวงและที่ศาลากอนโด (Kondô) ที่วัดโฮรยุชิ (Hôryúji) ในประเทศญี่ปุ่น ซึ่งเธอได้กล่าวว่า *"ในจำนวนประมาณ ๗๐% พระโพธิสัตว์ที่ทรงศิราภรณ์ซึ่งมีลายจันทร์เสี้ยวประดับ ๓ ลาย ก็คือพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ผู้มีบุคลิกภาพยุ่งยากแต่เต็มไปด้วยอิทธิพลอันไม่อาจปฏิเสธได้"* เธอได้กล่าวเพิ่มเติมด้วยว่า *"เราจำต้องกล่าวถึงสิ่งนี้ซึ่งอาจมีความสำคัญเกี่ยวข้องกับสัญลักษณ์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร"*

จะเป็นอย่างไรก็ตาม รูปพระโลกนาถลอยตัวที่นาลันทาก็เป็นรูปเดียวในประเทศ-อินเดียที่ทรงกะบังหน้าเช่นนี้ ประกอบไปด้วยลายจันทร์เสี้ยว ๒ ลาย ไม่ใช่สาม *(สำหรับประติมากรรมทิเบตในพิพิธภัณฑ์อินเดียที่กรุงลอนดอน ในพุทธศตวรรษที่ ๒๒ มีเศียรของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่ทรงกระบังหน้า ๕ ยอด แต่ละยอดประดับด้วยลายวงกลม แต่ลายวงกลมในยอดกลางก็อยู่ในลายจันทร์เสี้ยว)* ดังนั้นนางสาวเดอมัลมานจึงไม่อาจตอบคำถามของนางสาวโอบัวเยร์ได้ แต่เธอก็ใคร่จะกล่าวว่าที่ตาเซ ที่ถ้ำตวนฮวง และบนศาลาตามามุชิโนซุชิ และที่กอนโดแห่งวัดโฮรยุชิ ทรงผมเหล่านี้ได้ปรากฏขึ้นในพุทธศวรรษที่ ๑๓ รูปพระโลกนาถที่นาลันทาซึ่งตามแบบศิลปอยู่ในสมัยแรกแห่งศิลปปาละ–เสนะก็คงจะอยู่ในสมัยเดียวกันด้วย ในขณะนั้นคงมีกระแสของอิทธิพลศิลปราชวงศ์สัสสานีครั้งหลัง ซึ่งได้แผ่ไปในดินแดนที่นับถือพุทธศาสนาทั้งหมดพร้อมด้วยการเดินทางแสวงบุญครั้งใหญ่

สรุป

ทรงผมแบบ ก. คือทรงผมที่คลุมผมไว้ทั้งหมด ได้เป็นที่นิยมอยู่ในศิลปคันธารราฐ ราชวงศ์กุษาณ สมัยก่อนคุปตะและสมัยคุปตะที่เมืองมถุรา คงมีตัวอย่างสมัยหลังอยู่แต่เพียงพระมาลารูปกรวยของรูปพระโพธิสัตว์ปัทมปาณีที่เมืองปหรรปุระและมงกุฎของพระวัชรธรรมเท่านั้น

ทรงผมแบบ ข. คือชฎามงกุฎ *(ผมมวยเกล้าอยู่เหนือศีรษะ)* ได้แผ่ขยายไปตลอดศิลปในพุทธศาสนาของอินเดียตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๐ จนถึงสมัยเสื่อม ชฎามงกุฎอย่างง่าย ๆ ปรากฏอยู่ในศิลปสมัยคุปตะและหลังคุปตะ ต่อมาก็มีอยู่เฉพาะรูปพระสิงหนาท กะบังหน้าปรากฏขึ้นแต่แรกพร้อมกับลวดลายเครื่องประดับตรงกลางเท่านั้น ต่อจากนั้นจึงกลายเป็นกะบังหน้าที่มีลวดลายเครื่องประดับ ๓ ลาย หรือกะบังหน้า ๓ ส่วน และต่อมาก็กลายเป็น ๕ ลาย ซึ่งเป็นการผสมกับทรงผมที่มีชายผ้าเล็ก ๆ ๕ ชาย *(ปัญจจีระ)*

ทรงผมแบบ ค. คือทรงผม ๓ ปอย *(ตริจีระ)* หาได้ยากมาก เกิดขึ้นจากการปะปนกันระหว่างรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและพระโพธิสัตว์มัญชุศรี เกี่ยวข้องกับสัญลักษณ์แห่งความเป็นหนุ่ม กำลัง และอำนาจ

(ยังมีต่อ)